

O'ZBEKISTONDA INKLYUZIV TA'LIMNING YO'LGA QO'YILISHINING PEDAGOGIK ASOSLARI

Mamadaliyeva Nigora Abdulxayevna,

Xusanova Malika Tursunboyevna

University of Business and Science

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 3-kurs talabasi

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada O'zbekistonda inklyuziv ta'lim tizimining tashkil etilishi, rivojlanishi va amalga oshirilishi tahlil qilinadi. Inklyuziv ta'lim nogiron bolalarning jamiyatga integratsiyalashuviga ko'maklashish va ularning teng huquqli ta'lim olish huquqini ta'minlashga qaratilgan muhim ijtimoiy jarayon sifatida qaraladi. Tahlil inklyuziv ta'limning qonunchilik bazasini, davlat siyosatini va jahon amaliyotiga mosligini o'z ichiga oladi.*

***Kalit so'zlar:** inklyuziv ta'lim, imkoniyati cheklangan bolalar, ta'lim siyosati, maxsus ta'lim, pedagogik yondashuvlar, ta'lim muassasalari.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatda har bir shaxsning ta'lim olish huquqi ta'minlangan, O'zbekistonda inklyuziv ta'lim tizimi yaratilmoqda. Nogironligi bo'lgan bolalarning asosiy ta'lim tizimiga integratsiyalashuvi ularning ijtimoiy assimilyatsiyasi va individual o'sishi uchun juda muhimdir. Binobarin, mamlakatimizda inklyuziv ta'limni rivojlantirishga qaratilgan qonunchilik bazasi yaratilib, zamonaviy pedagogik usullarni amaliyotga tatbiq etish izchil davom ettirilmoqda, ta'lim muassasalari ham shunga mos ravishda o'zgartirishlar

kiritilmoqda¹. Ushbu maqolada inklyuziv ta'limning asosiy jihatlari, amalga oshirilayotgan islohotlar va duch kelayotgan muammolar ko'rib chiqiladi. Inklyuziv ta'limni global joriy etishda ko'plab to'siqlar va to'siqlar saqlanib qolmoqda. Buning asosiy sababi shundaki, ko'plab mamlakatlarda ushbu maktab ta'limining amalga oshirilishi hukumat qonunchiligida belgilanmagan.

Noqulay munosabat, ehtimol, umumiy ta'lim muassasalarida alohida ehtiyojli o'quvchilarning ta'lim olishiga eng muhim to'siqdir. Noqulay munosabat bilan bog'liq muammoning asosiy jihati shundaki, ota-onalar, mahalla a'zolari, pedagoglar, umumta'lim muassasalari xodimlari, hatto davlat organlaridagi alohida ehtiyojli bolalar ham o'zlarining umumiy ta'lim muassasalarida ta'lim bilan shug'ullanishni istamasliklari va istamasliklaridir. Bu nogironligi bo'lgan shaxslarga nisbatan noto'g'ri tushunchalar, ular haqida etarli ma'lumot yo'qligi, nogiron o'quvchilarning cheklangan muhitda etukligi va boshqa omillardan kelib chiqadi. 1.27.b Jamiyatda ko'rinmaslikning asosiy muammosi shundaki, ko'p sonli alohida ehtiyojli talabalar ota-onalari tomonidan ko'pincha yashirinadi. Uy qamog'idagi shaxslar hech kimga ko'rsatilmaydi va ro'yxatga olish jarayonida nogiron bolaga oid tafsilotlar oshkor etilmaydi. Binobarin, nogironligi bo'lgan ko'plab o'quvchilar jamoat faoliyatidan chetlashtiriladi. Ular to'g'risida ma'lumotlarning yo'qligi ularning ta'lim muassasalariga kelmasligiga olib keladi. Moliyaviy qiyinchiliklar. Dunyoning ko'plab joylarida alohida ehtiyojli o'quvchilarni o'rta maktablarda o'qitish katta xarajatlarni talab qilishi tushuniladi. Binobarin, ular inklyuziv ta'lim tizimini joriy etish masalasini hal qila olmaydilar.

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 2020-yil 30-sentabr.(<http://marifat.uz/marifat/ruknlar/rasmiy/4939.htm>)

Metodologiya. Jismoniy moslashuv muammosi har bir xalqda mavjud bo'lib, bu masalaning o'zagi alohida ehtiyojli o'quvchilarning maktabga borishi hisoblanadi. Maxsus ehtiyoji bo'lgan bola maktabga kelganida ko'plab qiyinchiliklarga duch keladi, jumladan, binoga kirish, sinflarni kezish va hojatxonalarga kirish. Inklyuziv ta'limda jismoniy xavfsizlik va qulaylik muhim ahamiyatga ega. Sinfdagi talabalar soni haqidagi masala. Bir necha mamlakatlarda sinfxonalarda talabalar sonining ko'pligi alohida ehtiyojli o'quvchilarni qamrab olishga to'sqinlik qiladi. Rivojlangan mamlakatlarda sinflar soni odatda 30 nafardan oshmaydi. Kam rivojlangan mamlakatlarda bir sinfdan 60 dan 100 nafargacha o'quvchi ta'lim olishi odatiy holdir. Moddalarga qaramlik muammosi. Bu shuni ko'rsatadiki, alohida ehtiyojli bolalarning aksariyati doimiy ravishda boshqalarning yordamiga muhtoj. Gender diskriminatsiyasi ta'lim tizimida o'g'il va qizlarga nisbatan tengsiz munosabatda namoyon bo'ladi. Inqirozlar, nizolar va ko'chirilganlar. Favqulodda vaziyatlar, mojarolar va qochqinlar nafaqat nogironlikni keltirib chiqaradi, balki alohida ehtiyojli o'quvchilarning zaifligini ham kuchaytiradi. Bu masalaga global javoblar yo'q. Mamlakatimizda muntazam ta'lim tizimida alohida yordamga muhtoj o'quvchilarni tarbiyalash bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirildi. YUNESKO va YUNISEF xalqaro tashkilotlari bilan hamkorlikda inklyuziv ta'lim bo'yicha o'quv seminarlari, xalqaro konferensiyalar tashkil etildi. Amalga oshirilgan sa'y-harakatlar jamoat tashkilotlarining imkoniyati cheklangan o'quvchilarni o'qitishga bo'lgan munosabatini o'zgartirdi, ota-onalarning faolligini oshirdi va o'qishga bo'lgan ishtiyoqni oshirdi. O'zbekistonda nogironligi bo'lgan o'quvchilarni umumta'lim maktablariga qabul qilishda alohida muammolar mavjud bo'lsa-da, integratsiyaga asoslangan ta'lim tizimi barcha sohalarda

rivojlanmoqda². Imkoniyati cheklangan o'quvchilar uchun muqobil ta'lim usullarini yo'lga qo'yish bo'yicha tashabbuslar olib borilmoqda. Muvaffaqiyat darajasi bilan bir qatorda ayrim muammolar ham e'tiborni talab qiladi: - imkoniyati cheklangan o'quvchilarni ta'lim tizimi, inklyuziv ta'lim tizimi bo'yicha ota-onalar uchun darsliklarning etishmasligi; - alohida ehtiyojli o'quvchilarni uyda o'qitishni moliyalashtirish tizimi joylarda yaxshi yo'lga qo'yilmagan; - inklyuziv ta'limni joriy etish to'g'risidagi davlat nizomlarida ko'rsatilmagan; - maktab va nogiron o'quvchilarning oilalari o'rtasida yaqin aloqaning yo'qligi; - Imkoniyati cheklangan o'quvchilarni maktabgacha transport bilan ta'minlash masalalari; - chekka qishloqlarda yomon tashxis; - nogironlar aravachasi, tayoqchalar, eshitish apparatlari, ko'zoynaklar, travmatologik poyabzallarning etishmasligi; - davlat kasbga yo'naltirish, bandlik muammolarini to'liq hal etmagan; - nogiron o'quvchilarga g'amxo'rlik qilayotgan ota-onalarga imtiyozlarning yo'qligi; - atrof-muhitning imkoniyati cheklangan o'quvchilarga salbiy munosabati; – mahallalarda imkoniyati cheklangan o'quvchilar bilan ishlash yaxshi yo'lga qo'yilmagan, nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyati yetarli darajada emas; - nogiron o'quvchilarning ota-onalarining huquqiy bilimining yetarli emasligi va davlat tomonidan beriladigan imtiyozlardan bexabarligi; - ta'lim muassasalari uchun kadrlar yetarli emas; - maxsus ehtiyojli talabalar uchun jihozlar moslashtirilmagan; - umumiy ta'lim o'qituvchilarining malakasini oshirish tizimida maxsus ta'lim.

2 O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi. Lex.uz
BMTning "Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiyasi(UNCPRD) 2006-yil 13-dekabr

Yuqorida aytib o'tilgan muammolarni hal qilish uchun keyingi masalalarni hal qilish kerak. Ular quyidagilardir: Huquqiy sohada: "Ta'lim to'g'risida"gi qonunga inklyuziv ta'lim to'g'risidagi modda kiritildi. 2020-yil 23-sentabrda "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning yangi tahriri, xususan nogironligi bo'lgan talabalar va o'smirlarga taalluqli bo'lgan va tuzatish pedagogikasini tayyorlashni ma'qullovchi qonun loyihasini o'z ichiga olgan 20-modda kuchga kirdi. Bu, shuningdek, jismoniy yoki aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan talabalar va o'smirlar uchun uzluksiz ta'limga oid qoidalarni tasdiqlashni o'z ichiga oladi. Jismoniy yoki aqliy nuqsoni bo'lgan bolalar va o'smirlar uchun uzluksiz inklyuziv ta'lim tizimini takomillashtirish; Inklyuziv ta'limni va tegishli huquqiy kafolatlarni osonlashtiradigan moliyaviy resurslar tizimini aniqlang. "Nogironligi bo'lgan shaxslarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risida"gi qonunning ijrosini ta'minlash bo'yicha takliflar ishlab chiqish. Ilmiy-uslubiy yo'nalishda: L.R.Mo'minova va D.A.Nazarova tomonidan ishlab chiqilgan "Inklyuziv ta'lim konsepsiyasi"; Dasturlar, darsliklar, o'quv dasturlari, uslubiy qo'llanmalar, takliflarni o'z ichiga olgan uslubiy majmualar ishlab chiqiladi. Inklyuziv maktablar uchun o'quv dasturlari bilan bir qatorda, nogiron o'quvchilarni o'rta ta'limga integratsiyalashuvini hisobga olgan holda, inklyuziv ta'lim uchun STSning so'nggi nashriga o'zgartirish. Respublikada nogironligi bo'lgan o'quvchi va o'smirlar to'g'risida ilg'or kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda, tuzatish uchun mo'ljallangan to'liq ma'lumotlar bazasi yaratildi. Boshqaruv sohasida: Tashkilotlar va bo'limlarni birlashtirish, alohida yordamga muhtoj talabalar bilan turli hamkorlikni yo'lga qo'yish uchun muvofiqlashtirish markazi tashkil etilgan. Seminarlar, konferentsiyalar tashkil etish, kasbiy tajriba almashish va davriy nashrlarni chop etish orqali davlatlararo har tomonlama o'sishga

ko'maklashish. Imkoniyati cheklangan talabalar va o'smirlarni ijtimoiy moslashtirish va reabilitatsiya qilish bo'yicha Respublika muvofiqlashtiruvchi ilmiy-amaliy markazi tuzildi. Maktab tomon: inklyuziv ta'limni amalga oshirishda davlat yordami va xususiy resurslardan foydalanishni kengaytirish; Inklyuziv maktab uchun zarur bo'lgan moddiy-texnika infratuzilmasini baholash bo'yicha tavsiyalar berish. Mamlakatda imkoniyati cheklangan o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash uchta sektor: Xalq ta'limi, Sog'liqni saqlash va Ijtimoiy ta'minot vazirliklari orqali amalga oshiriladi³.

Xalq ta'limi vazirligi tizimida: Rivojlanishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni zudlik bilan aniqlash va ularni tegishli muassasalarga yo'naltirish zarurati umumta'lim maktablarida turli xil rivojlanishda nuqsonlari bo'lgan ko'plab o'quvchilar duch kelayotgan muammolardan kelib chiqadi va bu ularning akademik o'quv dasturlari bilan samarali shug'ullanishiga to'sqinlik qiladi. Ular o'zlarining atributlariga mos keladigan muhitda o'qitilishi va tarbiyalanishi kerak. Inklyuziv maktablarda o'quvchilarni to'g'ri tanlash davlat xalq ta'limi tizimining asosiy vazifasi hisoblanadi. Tanlov komissiyalariga ma'lum inklyuziv maktablarda ta'lim olishni talab qiladigan o'quvchilarni aniqlash va tanlash vazifasi yuklatilgan. Kichkintoyi har tomonlama sinchkovlik bilan tekshirish, agar bolaning faoliyati davomida o'tkazilsa, samarali bo'lishi mumkin. Bolani o'rganish va baholashda qo'llaniladigan metodologiya va manbalar ularning yoshi va o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishi kerak. Komissiya a'zolari bolaning shaxsiy fazilatlarini chuqurroq tushunish uchun u bilan muloqot qilishlari kerak. [2; 20.b]

3 O'zbekiston Respublikasining 2020-2025-yillarda Xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish Konsepsiyasi. (<https://lex.uz/docs/-5044711>)

Bolalarni inklyuziv maktab va sinflarga qabul qilish tibbiy-pedagogik komissiyaning, xususan, aqliy va jismoniy nuqsonlari bo'lgan o'quvchilarga nisbatan belgilangan ko'rsatmalariga muvofiq amalga oshiriladi. Komissiya a'zolariga Xalq ta'limi boshqarmasi tomonidan ruxsat beriladi. Komissiya tarkibiga psixonevrologiya bo'yicha ixtisoslashgan shifokor, defektologiya bo'yicha tajribaga ega pedagog, psixolog va nutq terapevt kiradi. Komissiya raisi Xalq ta'limi boshqarmasi vakili (Xalq ta'limi vazirligining Respublika komissiyasidagi vakili), rais o'rinbosari esa Sog'liqni saqlash boshqarmasi vakili (Sog'liqni saqlash vazirligining Respublika komissiyasidagi vakili) hisoblanadi⁴.

Muhokama. O'zbekistonda 2010-yillardan boshlab inklyuziv ta'lim izchil rivojlanib bormoqda. Davlat ta'lim siyosati barcha bolalar uchun teng imkoniyatlarni kafolatlashga qaratilgan tashabbuslarni ishlab chiqdi. "Ta'lim to'g'risida"gi va "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi qonunlar inklyuziv ta'limning asosini tashkil etuvchi qonunchilik bazasini tashkil etadi. Inklyuziv ta'limni rivojlantirishda ko'plab muammolar mavjud. Aniqlangan asosiy to'siqlar qatoriga umumta'lim muassasalarida maxsus tayyorlangan sinf xonalarining yetarli emasligi, malakali defektolog va logopedlarning yetishmasligi hamda jamiyatda inklyuziv ta'lim haqida umumiy tushunchaning yo'qligi kiradi. Davlat maxsus maktablarni takomillashtirish, pedagog kadrlarni qayta tayyorlash, xalqaro tajribani o'rganish bo'yicha bir vaqtning o'zida muhim chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda. Kelajakda inklyuziv ta'limni yanada rivojlantirish uchun,

4 M.Mamatov, A Isomiddinov, S Yuldashev. Factors of Developing the Intellectual Abilities of the Youth. Factors of Developing the Intellectual Abilities of the Youth 8. International Journal of Progressive Sciences and Technologies 16 (2), 311-313\

ayniqsa, o'qituvchilarni tayyorlash, ta'lim muassasalarini zarur resurslar bilan ta'minlash va inklyuziv jamiyat madaniyatini shakllantirish zarur. Xalqaro hamkorlikni kuchaytirish orqali ta'lim tizimidagi ilg'or tajribalarni o'zlashtirish va qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Natijalar. Tibbiy tadqiqotlar oftalmologik, otorinolaringologik, somatik, nevrologik va psixiatrik baholashlarni o'z ichiga oladi. Komissiya birinchi navbatda yoshlarni tibbiy ko'rikdan o'tkazishni birinchi o'ringa qo'yishi kerak. Tibbiy pedagogik komissiya tomonidan qo'llaniladigan imtihon metodologiyasi: 1. Klinik baholash. Psixologik baholash. 3. Ta'limni baholash 4. Nutqni davolashni baholash. Har tomonlama tekshiruvdan so'ng bola qisqacha tahliliy ma'lumotlarni, klinik natijalarni, pedagogik baholashlarni, nutq terapiyasini baholashni, umumiy xulosalarni va boshqa kasalliklarga oid tafsilotlarni o'z ichiga olgan tekshiruv hisobotini taqdim etadi. Yosh bolaga mos maktab turi va kerakli davolanish taqdim etiladi. Yondashuv inklyuziv ta'lim tizimidagi bolalar bog'chasi uchun bola ro'yxatga olinganida tavsiya etiladi. Inklyuziv ta'limga bo'lgan ehtiyoj uning jamiyat uchun ham, alohida ehtiyojli talabalar uchun ham ko'plab afzalliklaridan kelib chiqadi:

- Inklyuziv ta'lim alohida ehtiyojli talabalarga o'z oilalari, jamoalari va qarindoshlari yaqinida qolish imkonini beradi.

- Bu ta'limning umumiy sifatini oshirish uchun katalizator bo'lib xizmat qilishi mumkin.

- O'quvchilarning olis maktab-internatlarga joylashtirilishi ularning uy-joy, oila va jamiyat hayoti bilan shug'ullanishiga to'sqinlik qilmoqda.

- O'z uyidan va ota-ona mehridan ajralgan bola chidamlilikni rivojlantirishi mumkin, ammo oila asosiy ta'lim poydevori bo'lib qoladi.

Yuqorida aytib o'tilgan professional material o'qituvchilarni nogiron talabalar bilan ishlash uchun muhim strategiyalar bilan jihozlashi kutilmoqda. O'qituvchi tomonidan talab qilinadigan yordam ularning maxsus so'rovlariga va o'quv muhitining tafsilotlariga bog'liq. Ixtisoslashgan o'qituvchi, shuningdek, talaba bilan zaruratdan kelib chiqqan holda va o'quv mazmuniga muvofiq hamkorlik qiladigan yordamchi sifatida ishlaydi.

Fan o'qituvchisi ixtisoslashgan o'qituvchidan bilim, ko'nikma va tuzatish metodologiyasini olishi mumkin, va agar kerak bo'lsa, akademik o'qituvchi boshqa mutaxassislardan, masalan, turli xizmatlar vakillaridan, jumladan, tibbiyot xodimlaridan yordam so'rashi mumkin. Resurs markazlariga inklyuziv ta'limni olib borish va jarayonning barcha ishtirokchilarini nazorat qilish vazifasi yuklanadi. Markazlar integratsiyalashgan maktabgacha ta'lim sifati uchun javobgardir. Ular pedagoglar, vasiylar va ma'muriy tashkilotlarga maslahat beradilar, umumta'lim maktablari kadrlarini tayyorlashni muvofiqlashtiradilar, pedagogik kengashlarda qatnashadilar. Markazlar ota-onalar va aholiga axborot tarqatadi, umumta'lim maktablarida inklyuziv ta'limga muhtoj o'quvchilar duch kelayotgan muammolarni hal qilish bo'yicha xizmatlar faoliyatini muvofiqlashtiradi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, muassasalar, tashkilotlar, inklyuziv ta'lim sohasidagi mutaxassislar, tibbiyot muassasalari va maktablar bilan hamkorlik qiladi⁵.

Alohida ehtiyojli bolalarni umumta'lim maktablariga qamrab olish ko'proq o'quvchilarni faol o'z ichiga oluvchi innovatsion, yanada qiziqarli o'qitish metodikasini yaratishga yordam beradi. Bu har bir bolaga foyda keltiradi. Jamiyatda nogironligi bo'lgan shaxslarga nisbatan noto'g'ri

5 U. J. Mansurov. O'zbekistonda ta'lim sohasidagi islohotlar: inklyuziv ta'lim va yangicha pedagogik yondashuvlar.

tushunchalar va munosabatlar mavjud. Bu ular to'g'risida etarli ma'lumot yo'qligi va yoshligidan alohida muassasalarda ta'lim olishlari natijasida yuzaga kelishi mumkin. Bunday munosabatlarni uzish yoki kamaytirish ancha qiyinroq. Tajriba shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar kattalarga qaraganda farqlar va o'xshashliklarni tushunishga ko'proq moyil. L.S. Vygotskiy nogiron o'quvchilar uchun ijtimoiy muhit hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Bu nogiron bolalarning o'sishini ildizi bo'lgan zararli o'simlikka o'xshatadi. Ularning ingichka ildizlari ozuqa moddalariga boy tuproqning tabaqalanishi va konturiga mos kelmaydi. Ular tuproqning to'yimli qatlamlariga mustaqil ravishda kira olmaydilar va buning o'rniga qurg'oqchil va zaharli qatlamga kirib boradilar. O'simlik maqbul sharoitlarda o'sishi mumkin edi, lekin odatdagi sharoitda u o'zining to'liq salohiyatiga erishmasdan oldin so'lib ketdi. Maxsus ehtiyojli bolalarni odatdagi rivojlanayotgan tengdoshlari bilan birlashtirish kamsitishning yo'qligini kafolatlaydi, nogironligidan qat'i nazar, barcha bolalar umumiy xususiyatlarga ega ekanligini tushunishga yordam beradi. Inklyuziv ta'lim - ta'lim olish huquqiga asoslangan, ishtirok etishda tenglikni ta'kidlaydigan va barcha o'quvchilarning individual ta'lim talablari va raqobatbardoshligiga konstruktiv yondashuvni qo'llaydigan mukammal ta'lim standartidir. Inklyuziv ta'lim bolaga qaratilgan bo'lib, muayyan bolaga emas, balki ta'lim tizimiga moslashish yukini yuklaydi. Inklyuziv ta'lim keng jamoatchilik va boshqa sohalar bilan hamkorlikda har bir bolaning jinsi, tili, moyilligi, dini, millati yoki boshqa xususiyatlaridan qat'i nazar, tengdoshlari bilan birga o'qishga, darslarda qatnashishga va o'z salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishga intilishini kafolatlashga intiladi. Ta'limni inklyuziv deb belgilaydigan standartlashtirilgan yondashuv

mavjud emas. Inklyuziv ta'lim barcha o'quvchilarga akademik rivojlanish va darslarda doimiy ravishda qatnashish imkonini beradi.

Xulosa. O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish imkoniyati cheklangan bolalar uchun teng ta'lim huquqlarini kafolatlashga qaratilgan muhim tashabbusdir. Yangi davlat islohotlari inklyuziv ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan. Mavjud muammolarni hal qilish va inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun integratsiyalashgan strategiya muhim ahamiyatga ega. Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish maxsus pedagogik usullarni keng tatbiq etish va inklyuziv ijtimoiy madaniyatni tarbiyalashni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 2020-yil 30-sentabr.(<http://marifat.uz/marifat/ruknlar/rasmiy/4939.htm>)
2. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi. Lex.uz
3. BMTning "Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiyasi(UNCPRD) 2006-yil 13-dekabr
4. O'zbekiston Respublikasining 2020-2025-yillarda Xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish Konsepsiyasi.(<https://lex.uz/docs/-5044711>)
5. M.Mamatov, A Isomiddinov, S Yuldashev. Factors of Developing the Intellectual Abilities of the Youth. Factors of Developing the Intellectual Abilities of the Youth 8. International Journal of Progressive Sciences and Technologies 16 (2), 311-313\
6. U. J. Mansurov. O'zbekistonda ta'lim sohasidagi islohotlar: inklyuziv ta'lim va yangicha pedagogik yondashuvlar.